

М. Е. ДЕЛЛЕ ГРАЦЕ

ДВА ВОРОГИ

ОПОВІДАННЯ

ПЕРЕКЛАД З НІМЕЦЬКОГО

„ЦІКАВІ ПРИГОДИ“ — II. ВИПУСК

ЛЬВІВ — Р. Б. 1927

М. Е. ДЕЛЛЕ ГРАЦЕ

ДВА ВОРОГИ

ОПОВІДАННЯ

ПЕРЕКЛАД З НІМЕЦЬКОГО

„ЦІКАВІ ПРИГОДИ“ — II. ВИПУСК

ЛЬВІВ — Р. Б. 1927

Всі права застерігає собі видавництво

Сірою хмарою нависав тютюновий дим від старої балькованої стелі, чіплявся шиб маленьких вікон, наче замарана занавіса, та довгими смугами волікся у сіни, а з сіний на двір, на вулицю. Бач і тут стояли, сиділи, товпилися люди, а шинок і сей раз оказався за тісним. Ніби чорні муравлі повилазили „на верха“ всі нараз довбачі та рудокопи. Ніудин з ямарів не відважився не явитись, а сі, яких не було, сиділи о кілька вулиць дальше у так само душній норі й ждали, щоби почути великого проповідника „інтернаціоналу“, про якого ще недавно ніхто не знав, та зате тепер слава його зійшла скрізь наче кривава зоря над фабриками, стоваришеннями, корабельними робітнями та горнилами усього краю.

Він ось і тут мав промовляти і наче в горячці сиділи всі і ждали. Бач на сьому ще не кінець і кожний відчував се сам. Се висіло у повітрі наче ся буря, яка ось там надвигалася щораз то ближше понад високі комини, двигарі, над весь сей Богом проклятий край, у якому володів Маммон. Йому мусіли служити та проливати для нього піт і кров над землею й під землею тисячі людей так довго й широко, як далеко сягав батіг нужди. Чи вони хотіли чи ні, чи прямилися чи хнюпили, все одно! Вже в утробі матері прокляті вони були до сієї безконечної панщини. Се були кріпаки гроша, для яких не було ні викупу, ні виволу. Були у них зате завсіди ненависть, зависть, обурення — і безсилля, а там ще сі довгі бесіди, які шмагали слухачів до крови.

Ах, сі бесіди!

Скільки їх вони вже чули? Та чи справді красше стало кому від них? У чомуж то заковіка? Чомуж то і сей труд був очевидячки даремний, точ в точ як і все, що підпринимали вони досі... сими дужими руками, сим сталевим хотінням, сими сходинами усією чередою, сим завзятим упором та просто самогубним відреченням?

А таки усе, усе те даром!

Але сей, що його вони сьогондя вижидають, не те! Проти нього навіть правління повернуло стільки-то багнетів, а стоваришення поставилися до нього ворожо. Се один із найбільше червоних. Так то ждали вони на нього...

Через широко відчинені сінешні ворота долітав разураз вогкий подих, віщун близької громовиці. Ярко відзначувалися на тлі безбарвої днини дахівкою криті робітничі дома. Тільки тут то там остало ще мужицьке дворище, якому земля несла повинну. Солодко та душно віяло деколи від нього подихом доспіваючого посіву, майбутнього хліба.

Висохлі, марні жінки заглядали у ряди-годи через ворота та сіни. Скільки то коштуватиме сьогодні ся безконечна п'ятика? Та ні одна не зважувалася підходити ближше. Бач не одна носила ще на груди та на спині знаки останніх побоїв. Інші післали тільки діти, щоби вистежити, що робить та що не батько. Босі та брудні заглядали діти до середини; молодші ще безрадно, залякані та близькі плачу, зате старші з руками у кишенях штанів та з безстидним посміхом на безличних устах. Се знаючі, освідомлені. Бач не один із них біжить з тихим по-свистом за дівчатами, які крутилися між рудокопами, певні чарки, яка мала і їм зазвеніти колись у свій час.

Обома руками зносили шинкар та шинкарки усе, чого домагалися спрага і привичка. Вино і пиво, а головню солодку горівку, яку тут так радо пили, а яка так зрадливо й так довго гладила язик та піднебіння, доки вся отрута не увійшла у кров. Далі сей бесідник, а там... Правда, щож то ще сьогодні буде? Важко й нескривано малювалася ся жура на неголеному лиці господаря, хоча й як великим був сьогодні його прихід. Дівчата-шинкарки приставали то тут, то там довшу хвилю, серед реготу падали двозначні питання та визиваючі відповіді, а там не один парубок успів посадити собі на коліна дівчину. Та сьогодні було се не важне, не більше, як мале виладування нечуваної напруги, яка держала всіх на чеку. Се „ось тепер“ і „що далі?“

Знадвору готав далекий грім. Вітер вдаряв нагальніше, а хто виглянув на двір, сей бачив синьо зелені збіжжа, які напливали наче хвилі моря. Вже дерева біля дворища починали шелестіти, віщуючи бурю, яку передчували. Тільки дрозд, який сидів горі на причілку стайні співав собі дальше беззвонно, захоплений блаженством сього, що мусіло заедно діятися від віків і до нині. Любов, писклята — родини та гибіль... невироджена, незведена природа!

І ось серед говору вижидаючих залунав нагло удар кулака об стіл; загудів брудний верхняк стола, забрязчали чарки, а люди, які ждали тупо дивлячись перед себе, нащурили уха.

— Як він се робить, що кождий, хто чує його бесіду, мусить іти за ним і то саме так далеко, як хоче бесідник? Ба, хай мене чорт пірве, якщо можу вам се сказати. Він-жеж старий, чи так, що я саме... ага, так, він мусить бути старий як світ!

— А дзус! — перепинив бесідника якийсь рудокоп, — ото раз, слухайте! Се має бути якийсь старичок! А ми на нього ждемо? Ба, ти певно про кого другого розказуєш!

— Про когоб другого! Саме так, як кажу. Яж мушу се добре знати, бо чув його вже нераз — там у Голяндії ще перед всіми вами. Хиба знаю гаразд, про кого говорю. Якщо сидиш перед ним — ось як

перед сією чаркою — та дивинься йому в лице та очі... ось що, кажу! Чоловік се небуденний, незвичайний! Бо хотяй він старцем лізе на стіл — а раз уже стане горі — то і наймолодшому з вас далеко до нього!

Хвиля оторопілої мовчанки. Опісля знов несмілий висказ.

— Я се таки чував!

Якийсь хлопець сміється.

— Щож, се такий, що гаразд розуміється на своїх бомбах. І сього можна навчитись. А можна при сьому й постарітись. Найважніше, щоб ми знали, куди він нас поведе.

— Сей? — новий удар об стіл — біля нього досі, як кажуть, — завсіди бувало червоно.

— Я чував про се ще в Італії, — кричить якийсь молодий комуніст через три столи, — се було в р. 1918, коли ми, як воєнні бранці, сиділи в копальнях сірки.

— Чи його самого, чи тільки — так?

Хвилевий вибух сміху.

— А дежби його тоді були туди пустили? Тим більше зате розказували про нього. Навіть там. І казали, що він жид.

— Вониж усі жида! — заблеяв хтось від найблизшого столика. У голосі не було злоби, але дещо непривітності.

— Людина, як і ми! — чувається гостра відповідь.

— Чи я виступаю проти жидів? Кажу лише, що вони в нас усе горою.

— А де іноді теж! — морщить брови та ворчить заклятий марксист з ворожим поглядом на комуніста.

Та сей навіть не вважає його гідним відповіді.

Десь у межичасі регочеться десь знову шинкарочка.

Старий ямар вичухрує поволи з волосся пил останньої шіхти.

— Все таки хотівби я знати, як він виглядає, ще заки прийде!

— Як виглядає? Гм!.. — узявся відповідати чоловік зі сильним кулаком, поміркував хвилю, а далі засміявся коротко та з якоюсь дивною задумою заговорив.

-- Подумайте собі гладенько виполірований череп, а в ньому двое очий, глибоких як печери. А в них горять огні наче у наших лямпках скільки там соток метрів під землею. Два довгі жмутки сивого волосся оповили його виски так менш більш як носять жида з Галичини. Впрочім, як кажу, лисий мов коліно. Затє говорить! Справжній скоростріл, кажу вам. І се нас жене вперед.

У шинку затихло нараз і стало так тихо, що перший близький грім залунав серед мовчанки наче новий удар кулака.

Аж ось глибоке, важке зітхання, а там і голос молодий, несмілий, майже трівожний:

— А проте нам від сього не покращає...

Слова сі сказав більш про себе чим для других молодий, може двадцятьлітній парубок. Все таки почули його. Але й від сього озлобився дух партійности. Сим разом відповів ямар.

— Чого то ти вже не знаєш! А ти прецінь ще й року не вибув при організації. Ти очевидно Вестфалець. З чорнозему певно, який не-знає чому називають червоною глиною?

— Хибаж не можна мати власної гадки?

На се чувається бруталний регіт.

— Такому, що ще перед роком сповідався та, як сам каже, ще ніколи не мав діла з дівчиною, хибя ні! Ні, бра'. Перш усього треба, щоби гаразд підсохло молоко. І то порядно!

— А стати червоним успіємо ще! — сміється старий ямар у лице збентеженому, мов грань покраснілому парубкові.

Та ось сей випрямлюється наче молодий орел з гнівом хоча й не без остраху.

— Гадаєте, я сидівби тут, якщо бувби ще тим, чим передше? Та се одно скажу вам: се що зможете, але то справді зможете мені дати, мусить щонайменше вирівняти се, що я покинув.

— Видко, що за довго бігав за голеними! — регочеться одна з дівчат. Розпуста витиснула на її лиці клеймо проступку; та проте вона ще молода й гарна. Вона стала підходити до нього щораз то ближше повільним, филистим кроком, а погляд її очий безвиводно устремлювався у молодця. З усієї появи так і плила фасцинуюча понада, а в нього червона краска лица потемніла ще дужче. Та нагло випрямився молодяк у весь ріст.

— В мені ще мужицька кров. Я мусів покинути землю, на якій моя рідня сиділа вже підчас тридцятьлітньої війни. Ось вам і правда, щоб ви знали — товариші!

— То ти такий? — сміється старий ямар. — Ну, так... тому то сей „товариш“ так важко добувається з горла. Певно, гіренький се напиток!

Відповіді нема. Лискавка, яка у сю мить прорізує сірину хмар, заставляє всіх змовкнути. Відрухово, наче череда, яка зовсім несвідомо признає свою крайню тривогу та внутрішню несвідомість власної породи — німіє все... А ось гогоче й грім і потрясає землею та нервами.

— Ось... вдарило! — пролебедів хтось з трудом, майже стидаючись.

Ох, бігме що так! О сто кроків дальше у той бік, де стоять коксові печі, з тріском та ломотом розлітається від удару старезний дуб... Наче якась огняна рука розірвала його. А там і сипнув град.

У шинку потемніло так, що дівчина мусить підкрутити лямбу.

— Час був би вже! — проворчав хтось серед глухої мовчанки.

— Ба, гадаєш може, що сей старець приїде серед громів та лискавок? — обурюється ямар Кнезеке. — Яж казав вам, скільки то на ньому вже сірої землі. Тож хіба зажде, доки не проясниться. А й мужика не захоче хіба дути вихрові в хавку.

— Хай чорт пірве! — кривиться якийсь Шлезієць. — От, те одно хіба потішаюче, що воякам, які пильнують закопів та дирекції, замкне порох...

Наглий рух від сіний заставив усіх найблизших оглянутись. Увійшов чоловік, який мабуть тікав перед бурею. Був він високий, стрункий та дивно блідий. Молодяк се був, та кожда черта його тяглого лица була так остро скроєна, начеб се лице більше чим через час одного людського життя мало спромогу добути сю дивну виrozumілість в усміху уст та сей чудний, усе проникаючий погляд очий. Дивовижній був у нього і стрій: довгий аж до пят сягаючий плащ, широкий, чорний та наче ще роздутий поривами вихру. Довге, темне волосся обдавало чоло та спало на плечі довгими кучерями. До сього в руках у нього була довга палиця, якою послуговуються вівчарі. Чи бачив хто тут щось таке? Враз почалися при столах говори та нашіптування, наче буря дійшла вже аж сюди.

Замітне було тільки те, що всі, на кого повертався його зір, мовкли вмить. Був се погляд молодця, м'який, глибокий, ясний — а таки була у ньому сила волі зрілого мужа. Усміх необмеженого виrozumіння на устах лучився з майже старечою лагідністю; добрість та розуміння ступали перед ним як незримі окличники, так що ні одно лихе слово не впало, коли він проходив з покірно-ласкавим движком вітання. Стіл за столом минав він, доки не дійшов до заглибини, перед якою стояв шинквас. З отвертим ротом глядів на нього господар.

— Невжеж ми приймемо його? — обзивається вкінці впорядчик. — Сеж у нас довірочні збори!

Та чужинець повертається до нього — усміхається та відкидає назад кучері знад чола.

— Як брат, прийшов я між братів, тож залишіть мене, діти, — при собі!

А при сих словах здається, що не тільки від його очий, а й від його голосу пливе світло.

Тупе зачудування се одинока відповідь. „Відкіля він узявся?“ Се питання видне у кождому лиці.

— Дітьми називає нас, ти чув? — шепче Кнезеке до сусіда.

Сей киває головою й показує пальцем на чоло.

— Видко йому тут ось щось хибує — а до сього й негода!.. Не знать тільки, чи впорядчик є тої самої гадки? Він ось відвертається,

нишком переговорює з деким, глядить на господаря, а сей тільки покивує злегка головою, наче задобрює, а там швидко підсуває чужинцеві крісло.

— Сеж мігби бути таки Павло Герє! — обзивається хтось серед мовчанки.

Але Кнезеке вдаряє себе знову по чолі.

— Ах, що я сього не доглянув відразу! Саме так одягається і сей старий, якого ждемо тут. Сі кучері на висках... Се жид... Може бути, се син тамтого...

Слова сі пробігають від стола до стола, наче клич з уст до уст — і спокій вертає. Тільки грім гуде й гогоче далі, лискавки займаються й гаснуть, а хотяй град перестав уже падати, то зате дощ зі здвоєним гомоном прориває упусти хмар і кидається у вікна з шумом, свистом, шипінням. Та серед усього того — що се?

— Бігме музика! — сміється Кнезеке і враз роздається один голосний поклик:

— Се він! Ведуть його!

З диким поспіхом все, що жило, поперло до дверей та вікон на стрічу загадочному мужеві, перед яким кожний раз, наче буря, летить „червона громовиця“, щоби швидко потахнути у крові. Се звісне. Він сам чув се вже нераз. Перший, другий та третій інтернаціонал, се для них ще завсіди тільки теорія, поняття, віддаль. Але сей, що ось надходить, сама дійсність! Се їх ненависть, їх надія, їх судьба! Се побіда у димах пожежі, се побіда втомлених грудий. Куди він прийде, усюди пірве зі собою їх тямку, а коли відійде, понесе на підшвах їх кров. Вони знають се, але — може бути, що се врешті сей, якого їм треба!

Посуваються столи, падають крісла, брязчать вікна. Буря мече дощ струями у хату та їм у лице, одначе вони, як здається, не чують сього. Вони бачать тільки червоний прапор, який промочений дощем лопотить у вітрі неначе у гніві, а чують тільки „марсиліезу“, яка ось там на дворі лунає невзаводи з громом, важко й бурливо, як він.

Чужинець забувається, а господар, погружений у тупій резигнації, жде грядучих подій. Та ось там, так, там сидить ще на своєму місці третій, хотяй і він повний непевности й роздратування, як і всі другі: молодий Вестфалець...

— Чомуж я не йду? — гадає. — Від чогож то дивлюся разураз на онтого там? Вінжеж мені зовсім чужий та рівнодушний. От гість зза плота, якого принесла буря... Се й напевно не є Павло Герє, якого бесіду я прецінь чув уже раз. Тільки ось — вузка брижка зарисовується між молодими бровами, — де то бачив я се лице? Бо я бачив його безумовно, і то точ у точ так, як він ось тепер там сидить і ломить

хліб так дивно поволі, майже набожно, мов Бог знає, що таке держить між пальцями. А руки складає над чаркою з вином мов до молитви. Гм! деж то я його...

Та парубок не має спромоги доміркуватися до кінця. Бо ось, наче ворота клуні, крізь які протискається високо навантажений віз сіна, застріщали одвірки сінешних дверей, а крізь них ввалилася така товпа людей, що заскрипіли ворітниці та завіси, придавлені до брудних стін. Музика мовкне. За трубачами суне в кімнату червоне сукно прапору, а за прапором — він сам!

Та се, чого ніодні уста не зважуються висказати, чого не бажає зрадити ніодин погляд, се малює нагла та глибока мовчанка на всіх лицах виразно, наглядно: „Так се той?“ І довга напруга не виладувалася подивом, а радше у якомусь насмішливому розчаруванні: „Що? то се він?“

Та швидко змінилося розчарування знов у неподільну напругу та очікування, а може й ще у щось більше: у се томляче очікування, у якому ждемо чогось, що перевищує всі можливості, тобто буде чудом, якщо станеться. Бо сей там... Колись давно мусів він бути стрункий та високого росту, але перед кільки десятиліттями? А тепер кривиться хребет глибоко, глибоко, шия та голова хитається наперед, наче під величезним тягарем, кістляве підборіддя доторкає груди, ніс теж здається туди гнеться, наче клюка. Безсильно, наче деревляні, майдаються рамена під перемоклим плащем, ноги кархають з трудом по землі. Ні, Кнезеке не минувся з правдою! Кістяк, що устав з домовини, саме так виглядавби на ходу.

Зате очі! Ох так! У них життя! Життя й сила, перед якою всі вони — здрігаються нишком усі нараз. Се наче вогонь, який нечаяно вибухне зрадливо з позірно погаслих вульканів. Се іскри з пекла душі, яка зберігала глум, ненависть та спротив у своїй скаженіючій від злоти безсилі, доки і для них не вибила година на світовому годиннику. Як жадоба та їд злоти довго поневолених запалюють та живлять огонь, і він може тисячліттями тліє нишком, так опісля бухає страшне живло у небо, пожираючи вівтарі і народи.

Ненависть, о так! Ся німа, заєдно придавлювана покорою... сеж їх живло, їх середовище. Одно тільки. Відки береться ся дрож, нагла, таємна, відрухова, неначеб у сьому пожарі було щось, що бажає пожити і їх самих. Се очевидно щось чуже, противне їх природі.

Та почування се остає далеким та непевним, не кріпшає зовсім та не дає себе як слід пояснити. Воно було тільки немовби той вихор що вривався вікнами і дверми та заставляв їх здрігатися від холоду. І ось потім усі вони знову стають суцільною масою, повною очікування й цікавості.

— Як то він буде говорити?

Також молодий Вестфалець попав під вплив його очий. Не тому, що їх глядів, а тому, що вони найшли його. Він був наче той, що зірвавшись нагло з глибокого сну, гляне в очі гадюки, яка ненадійно явиться перед ним. Деж були тоді його гадки? А тепер уже не увільниться від сього погляду; мов очарований задивлюється щораз то глибше у сю пожежу ненависти, яка мерехтить у сих ніби пропасти темних очах — і надить і лякає — і грозить і обіцює. Аж і в ньому сплило на верх усе темне на стрічу сьому, що йшов в імени ожидаемого спасіння. Бо хтож мігби повести красше сю тупу масу, як не сей, хто аж до крайних меж життя остав проповідником саме тої боротьби та саме тої ненависти?

І наче у далекому сонному мареві щезає обличча сього другого, про якого думав стільки передше. Воно щоправда ще тут, та тільки наче привид глядить у сей бік серед сірої сутіні, яка повсталала з тютюнового диму, людських віддихів та тіни хмар. Ся сутінь, змішана з червонявим світлом кількох злиденних жарівок, опускається щораз то низше, наче густа хмара. Вкінці постаті людий мають уже тільки сюди й туди, ніби рухомі тіни, а само поміщення губиться десь само в собі, наче безодня підземного світа, з якої нема уже вороття.

І він чує в сей мент, що все те держить його наче в неволі. Перш усього ся неясна сутінь, що їх обснує і здається бути велитенським паутинням. А по ньому повзе поволі, але певно й нестримно, гидка потвора, яка бажає виссати їм усім кров та стриж. А друге, се ся солодкаво-противна воня поту, яка обдає їх наче череду товару беззводно, невідклично... се маса, се... кляса! Ще ніколи не чув він сього так глибоко аж до останніх кінчиків нервів, не боронився так немов потопаючий... І погадати, що на всьому світі нема місця, яке не булоби для них завсіди і всюди саме такою безоднею! А проводирі, чи вони не знають, що все те даремне і вдають тільки?.. Ось там знову один з них роздягається зі загортки, яка скидається радше на бурнус бедуїна, чим на одяг, до якого навикли тут усі. Краска його жовтаво-сіра, а сам він драний, помнятий у тисячі брижок так, що є обава, що він ось-ось і розсиплеться у тисячі волокон. У скільки то бурях носили його? Через скільки вулиць та шинків тягався, щоб опісля помаратись грязюкою при якійсь бійці. Прецінь бійкою кінчиться кождий страйк, бійкою та кривавою грязюкою доріг, які кінчаться завсіди перед тою самою пропастю.

А як дивно виглядає палиця, яку він ось там опер об крісло! Чи бачив хто коли тут щось подібного? І виду у неї ніякого: напів порохнява та поломана, а таки замашна, що можнаби, як ніщо, розторощити

нею череп, або йти опираючися на неї, все даліше й даліше — цілу вічність. А ось вона паде, але... що се?

Молодий рудокоп підскакує з місця мов опарений. Сниться йому, чи що? Чи ся дивовижня палиця, діткнувши землі, не поповзла через хвилину даліше, мов жива? Ніби зціпеніла гадюка, яка нараз знову відзискує життя і рух?

— Яж нічого не пив! міркує про себе і здригається, наче справді вжалений. Тільки що се не очі гадюки, а сього дивовижнього проводиря разураз віднаходять його у товпі.

Але ось!.. Піднесений услужними раменами на стіл, нічим князь, старий стає нараз посеред салі, обдає поглядом зібраних, мов полум'ям, сам зелений, сірий мов та земля, — його зуби скрегочуть голосно, — відчиняється рот, починається бесіда.

Як сі тисячі ух, так отвираються перед нею душі замовкаючих, аж укінці й сама безвіддишна мовчанка змінилася вся у слух. Було се слухання та zarazом пиття; вониж сі нещасні так довго терпіли спрагу. Вони бажали права й гідности, прагнули щастя та сонця, прагнули ах, гільки одної одинокої хвилини, от так „через деньок!“ одної вільної, безклопітної блаженної днини безжурних, що то прецінь таки бувають між людьми...

З рукою при бороді, з очима устремленими у сірину краєвиду, який щораз то глибше поринає у вечері, молодий Вестфалець наслухує і чує... Та чи він справді чує те, що говорять, чи се може... Хто дає сьому несамовитому старцеві силу перемінювати свої слова у картини, а картини сі ніби сумні, пресумні куліси злиднів, уставляти довкола дієвого грища бою, яке розвертає перед слухачами?

А може се тільки він сам уявляє собі се, чого не бачить ні один зі сих, які чують те саме, що й він?

Він чує, що його руки горячі, та чоло холодне, а й у його нутрі є тільки спокій та ожидання. А між тим другі починають уже висказувати своє захоплення голосними окликами, а то й дивними вигуками признання. Іменно захоплення! Справді чується, як їм стає щораз то лекше від слова до слова, підчас коли він...

Йому ввижається, що він сидить під градом каміння на рівнині, яку опановує всю страшний зір несамовитого бесідника. Він разураз береться тікати перед ним, та за кожним разом повисає у простягненій сіти й мов очарований остає, щоби бачити се, чого, як здається, не бачить крім нього ніхто. Ось незлічена юрба нуждарів, що як далеко сягає людина гадкою та терпінням, завсіди тягнеться по тій самій безнадійній дорозі життя, на якій стрічається тільки упідляючий терпець або — кривавий бунт. Після сього змінюються картини, виринають зі

словами чужинця то щезають знову, — се калейдоскоп історії, який здається висвітлює разом картини пекла!..

— Бог? — кличе голос старого серед тишини, — ах так, Бог!

А до сього регіт, яким регочеться лихвар, коли хто хоче продати йому „лихий“ вексель.

Другі сміються теж, як сміються над чимсь, що давно уже кождому звісне...

Тільки в нього, у молодця, від сього сміху ніби щось запалюється, згаряє, никне у пожежі, яка на його очах шаліє саме серед сього безнадійного краєвиду — краєвиду нужди. А все те у супроводі бляєння жида, який щораз то дальше і дальше сягає словами, що падуть і влучають наче каміння.

— Розпятий?

— Погляньте ось, любі товариші! Се один розпятий, один із безлічі! Та хто буде їм церкви, щоби нагородити їм заподіяну кривду? Так, їх лишається на хрестах. Вже від часів Спартака вішають їх та завсіди будуть вішати, доки стоїть хрест, який глупота та трусість проголосили святим.

— Спартак! Се теж полумя, яке не гасне ніколи та разураз вибухає — тут, то там... Серед злиднів, крові, ворохобні.

Наче град посипалися оплески; тільки молодий Вестфалець не зняв руки, бач не зводилася. Так повязало йому руки те, що старий велить йому бачити, чи сам він хоче, чи ні.

Самітня гора Голгофта, а проти неї весь сей нескінчено довгий хрестний шлях упродовж аппійської дороги. Се розпяті насилою, Маммоном, яких ніколи не здійняли з хрестів, які й ніколи не воскресали. Ніколи!

Мов удар молота вдаряє слово у його серце, а враз із ним і ймення сього Єдиного, якому може й несвідомо давав він у серці тихе містечко. Се ймення, се солодке, наче давна легенда, мирне слово: „Ісус!“

— То се так, — міркує парубок, — так! І мусів аж жид прийти, щоби сих окрадених здійняти з хреста! Жид! А ми було гадали, що се Він був...

Наче на скалі, на яку з грохотом накидається ціле море, стоїть несамовитий старець онтам на столі, посміхається, глумиться, скрегоче, стискає кулаками та трясє ними мов у несказаній люті, а все те проти Нього, проти Нього однього!

— Хрест, ах так, хрест!

А нарід регочеться разом із ним.

Тільки у одного зі збору стало ще тихше у душі, так тихо, що згодом стає лячно перед самим собою. Бо що значить властиво спокій, якщо він стиснений у кулак? Чи не бачить він ще для нього місця у світі, чи не бачить напрямку? Він почуває у собі щось чуже, що

поволі, але постійно починає його уводити в роздор зі самим собою та витискати геть далеко, щораз то сильніше, щораз то далше і тямку, і волю і самозаховання. А роздратовання та несказаний смуток йдуть у парі зі сею самовтратою...

А старий говорить дальше, щоправда нічо нового. Часами й таке, що другі бесідники пережували вже стільки разів, а провідники товпи разураз підіймають перед очі слухачів з темного шляху їхньої нужди. Зате як він се каже... сей погляд, сей глум! — Кожде слово ніби кліщики, якими хапає поодинокі нерви та підриває їх болюче.

— Ось дивіться й почувайте! Бо якщо сього не відчуваєте, то ви хиба не люди. Але правда, у всіх сих, що тут сидять, шкіра груба, прегруба! І мають її всі, всі, навіть він сам. Ніби звірята сидять вони ось та приймають усе, що несе судьба. Нема в нікого часу подумати про все потрібне, прийти гаразд до себе, прочуняти! Колиж-бо, де?

Трансмисійні ремені сичать, вальці вертяться, грохотять молоти. Сверли скреготять у камінню... ах, деж тут можна з усім сим дійти до кінця?

— Зате другі, о любі товариші, другі мали міжтим багато часу, — кпив жид дальше, — саме того часу, який втратили ви, який вам украли. І саме на протязі сього часу релігія й влада обєдналися в оден великий тайний союз, який і покорив дві третині людства. Не дивуйтеся, панове! Вони мусіли те вчинити, бо раз вийшовши на волю, як могутими, як страшено сильними сталиби сі дві третині! Не покоривби її тоді ні сам Бог, ні влада, яка властиво саме так безсильна як і Бог...

Скажіть собі те, повірте у те й тільки в те, а тоді вперве будете держати свою судьбу у власних руках! Ба, що я кажу? Не тільки свою, а й цілого світа! Чи ви ще не передчуваєте, яка се великанська сила, який засіб, а там і яке самовдоволення? Мені видиться, що таки й не знаєте свого! А так витрачуєте тільки силу у злиденній боротьбі про підвишку плати, марнуєте ся у сьому змаганню від штрайку до штрайку! Ось тепер знову. Сим разом ходить вам про 23 процентову підвишку. Та навіть сього вам не дають. І промисловці мають слушність. Дурневі, який кожної хвилі мігби сам для себе мати усі середники продукції, якщоб тільки захотів, а вдоволяється скільки там процентовою підвишкою плати — не дається навіть сього. Зате все те, що ви ще маєте або вам здається, що маєте...

Серед тишини чувається нагло скрегіт зубів; молодих, сильних зубів. Судорожно затискається обгоріла, брунатна рука довкола металевих емблемів на чорній рудокопській блюзі: побивача та молота.

— Ах, сі привіски для собак!

Старі чують се й кивають до себе головами.

— Прецінь раз запалився сей дурний хлописько з Вестфалії! Так, так... сей жид! Відки вона тільки у нього береться, ся сила їх усіх так підцькувати, так вивести зі себе.

— Ось дивіть!

— .. Та скажете мені, любі товариші: у нас жінки й діти!..

Павза... а там знову сей тихий, ніби гадюкою повзучий регіт, яким сміються довго утискані нуждарі. Він нечутний, та повний злоби, яка мала цілі століття на се, щоби накіпiti всіми родами ганьби та отрути.

— Щож, я сього й не тикаю! Благо вам, якщо маєте у жінці товариша! Але положім на серце руку: Скільки то признань вихлипує більшість сих нуждарок вам до уха у пошлюбну ніч?... О скільки ви самі не знали сього раніше... Сеж минуле вбогих дівчат... У святині Мамона — знають се здавна. Зате їх діти... Чи маю вам про се казати?.. Друга генерація може ще хоч вчасти взятися за ямарство; але третя не має вже до сього сили. Вона золотушна, має кривуку,⁴ словом вироджуєся, нидіє. Хто раз бачив цвинтар рудокопів, сей знає все.

І ось серед тишини роздається якийсь чужий звук; він тихий, та куди більш потрясаючий від усього, що досі сказали чи й так виявили мушчини.

Се плач жінки! Вона.. повія! Саме ся, яка щойно підсувалася до молодого рудокопа: вимальована та в яркому наряді — просто вивіска гріху! А її тіло! Воно ще молоде, ах, ще таке молоде! А таки й воно підіймає до неба крик спротиву!..

— Чи я справді так одурів, що мені її жаль? — Праця булаб для неї куди корисніща... З його споминів виринають його власні сестри. Вони сільські зарібниці, побожні, чесні донині, хоча й не гарні собою. І він не раз чув як вони плакали і то доволі часто. Ось як злидні розмовляють зі злиднями. Та вкінці й він тільки двигав раменами над даремними змаганнями. Відки се взялося, що ось така його хвилює — а її судьба ранить йому серце, хотяй і як погано він думає про неї?

Щось давить його за горло... щось терпке та їдке. Се сміх жида.

— А що буде, якщо і я не дістану іншої, а то й таку, що призначється щойно по вінчанню?

Ось що лягло на нього вагою гори. Витріщується на нього з роспукою, шкiрить зуби божевіллям та жене його наперед себе... Хто? Куди?

— Яж тільки мячем! — міркує про себе неясно. — А якщо сей там захоче, або... хто другий, то й поженуть мене, куди їм забажається...

Дівчина плаче далі і всі мовкнуть — стіл за столом. Навіть шинкар перестає брязчати склом, а дві кельнерки перекидаються погладами та покивають головами.

— Так воно є й ніколи не буде інакше... ніколи!

Се „ніколи“ бачить він наче краєвид... Він темний, пустинний, самотній аж по край овиду. А над ним той сам дощевий небозвід, з якого ллються безвиводно... людські сльози... ах!

Наче мучена катюгою звірина видає зі себе се зітхання — глухе, безнадійне. Та вже ніхто не звертає на се уваги — бо ось...

Щож діється там на дворі?

Голова за головою повертається до вікна, яке відчинене навстіж, ніби наслухує в темну ніч. Чи надвигається нова гроза? Наче грім відбивається відгомін від бугорків жужелиці. Та ніяка лискавка не розяснює темряви...

Ось знову!

Ще далеко, глухо, та довго лунає гуркіт. Се сальва! Стріляють... На ваших!

Оден дружній крик зривається з усіх губ.

А тоді наче крутіж Мальштрому стає крутитися... щораз то швидше, неопірнище... пориває зі собою всі і вся так, що здається, неначеб столи й крісла бігли за людьми і тільки шинкар на кельнерки тиснуться у тупій трівозі до липких стін, — А сальви гремлять у вечірньому повітрі у щораз коротших відступах часу — раз по раз.

— „Гей, виходіть всі... хочби й на смерть!“

Та вони не кажуть сього — ледви тут то там почувється слово. Бо й навіщо? Чиж слухавби його хоч оден із них? У їх витріщених набіглих зрячках наче сліпий закон написано: Самооборона живини, єдність череди...

Тільки тут то там декілька висохлих жінок чіпляються витертих шкіряних фартухів: „В тебе діти... я! Що буде, як що не вернеш?“

Та мало хто слухає сього. А якщо дехто спинюється на ходу, вмить поривають його вперед чотири рамена. Навіть підростків відбірають у материй.

— Якщо ми не вернемо,... щоб ви знали, як то воно є!...

Тільки старий стоїть ще завсіди на столі — і глядить за ними: Руки в нього зложені на груди, а уста скривлені як у такого, - що має час. Тільки його погляд має ще ціль — ціль і хотіння. У погляді сьому вперто, майже пристрасно обзивається питання:

— Чи піде... і сей?

І ось затискаються два молоді кулаки, витягаються в гору та вдають об себе над русявою головою у нестримній скаженості.

Се молодий Вестфалець! Ось і він вибігає на двір. —

Аж тепер злазить жид зі стола, — загортається наче прохоловши у свій витертий плащ...

Німо, майже непритомно витріщується на нього шинкар. Відкіляж се береться, що старець видається йому нагло у двоє більшим? Його плащ се наче розхрістана хмара — а його палиця...

З його уст виривається голосний крик: Щойно був він тут — деж він тепер?

І якийсь жах обхоплює добродушного чоловіка.

Невжеж сьогодні навіть тіни оживають по кутиках? Хтож то просувається поруч так тихо, майже безвучно?

Ах, се чужинець, якого Кнезеке вважав Павлом Гере. Він через весь час сидів ось там у куті чогось дуже задуманий.

Дивовижній з нього товариш; сидіти так спокійно між огнем та кровю... Рука при чолі, а очі звернені десь у глибині душі. Та його усміх... де то бачив він його? Се задумчивий усміх, гарний, лагідний солодкий наче крізь сон або... з малюнка...

— „Так сміються тільки божевільні або... святі“ — майнуло крізь голову. Та підчас коли шинкар ще раз оглядається за чужинцем, счезає і сей. Ось він чи не там за вікном — поміж останніми?

— Певно ще ніколи не нюхав пороху! — гадає шинкар стрясачись. — А як ні, то він справді дурак і не знає хиба, про що йде річ!

Опісля береться збирати свої склянки, радий що ще всі непотовчені. Кельнерка, яка йому помагає, обзивається нагло:

— Хтось мусів тут — принести цвітів... лелій, або яких других!..

Видуває ніздря та потрясає злегка головою, наче чудується, бо сі пахощі так солодкі, сильні й обильні, що гидка воня коршми счезає відразу. Справді дивно! Але й вона захоче се спостереження для себе, наче під впливом якогось остраху. Бо вона знає, що у її вітчині ска залиб про се:

— „Се проходив святець.. або хтось, що — має вмірати.“

Душна й вогка ніч налягла світ. Мокрими жмугками нависають хмари. Сіро-жовті опари підіймаються з лугів, тягнуться упродовж меж, подають собі привидні руки, накивають поломаними шиями, ширшають, счезають... Але ось там — справді ніби стать велетня. Висохла, сіра, розхитана, та все таки випрямлена — безсильна, а все таки ступає широко, як ніколи не ступає на ходу людина!.. Ось зносу задрожала земля від сальви, грохіт прокочується у далекому лісі. При дорозі замикають мужики з поспіхом двері та ставні.

— „Червона буря!“ Звідтам надвигається вона сюди та огненними очима серед мряки й порохового диму глядить собі жертв. А ось се — се тікачі, яких жене наперед себе!

Чиж нужда прогнала знову? Сих, які щойно йшли туди, обхопив злючий дурман:

— Не тікати! Ще ми тут!

І в них кожний справжнім мужем, і в них той сам гнів, те саме хотіння. А й нічого тут не можна програти й утратити, хіба життя, — се злиденне життя!

Так то вони вломлюються у лінію вогню. Перед ними хутовиною гогоче рев скажености — дикий, шалений — хаос! Та в тому самому розмірі падають і сальви — невідкличні прикази — грімко, сильно, сталєво:
Лад!

Ось так стоять у морі скали, а воно розбивається об них піною, завсіди саме ся безсила — а й сьогодні те саме..

Вони добилися ось аж до дул. Та скільки їх зважиться кинутися — у сам огонь? Ряди розстроюються вже, тут то там тікає неоден у рови, другий у кущі ялівцю при дорозі. У них жінки, діти — се щось більше як тільки само те злиденне життя! Аж тепер пізнають вони те нараз, усі без виїмки! Уся їх поміч, се був тільки оден удар, оден бідний, розпучливий удар. І ось лежить на шляху кілька нових трупів. Завіщо? Шлях остане прецінь завсіди той сам:

— „Вперед на смерть, або назад у злидні..“

І ось ломляться ряди — розповзуються, счезають як ся мрака над шляхом.

Двацять три процентова підвишка платні.. Вони бажали вибороти її силою. І ось прогнали все, затратили все у власній крові..

Ще одна сальва — і гостинець так пустий та безпечний, що й дитина моглаби по ньому бігати. Тільки дощ починає знову лити, вода спливає швидкими потоками й булькоче тут то там, наче се хлипає хтось серед ночі. Бач, щоби земля могла знову випити се, що її належиться: воду і кров..

Над дорогою хрест, високий, старезний. Потемнілий від часу, порохнявий від усіх гроз, які прогуділи понад ним. Тільки тіло Спасителя світиться ще на ньому — блідо, мутно, — а рани кривавлять. Зівялий вінець шелестить у його стіп. Під ним тарахкає у вітрі клячник.. Хтож тут ще коли вклякає? Вузка стежинка, яка веде у бік на поля порослі високим збіжжам, розказує щось друге.

Тут то там згубив дехто підчас утечі капелюх, у грязі лежить ще палиця, червона краватка, то що. Зате дощ розмив уже до решти безчисленні сліди ніг і дорога вже зовсім схожа на тисячі других. Наче ніколи не йшла по ній приступом надія, наче ніколи не плила по ній кров та ніхто не впав на ній у боротьбі.

Та ось там у рові, саме біля хреста обзивається нагло голос — стогін.. се бажє піднятися людина, якої не глядить ніхто. Вона повзе з трудом у гору у несказаній муці;вилізши, притискає сейчас знову

руку до серця, наче з нього випливає щось цінніше усього на світі — молода кров. І знову стогін...

Кудиж то він бажає йти?

На його шлях паде тінь хреста. У горячці здіймається його погляд гори — зразу ніби чужий —, а там нагло являється у ньому розуміння й він устремлюється у хрест німо, непорушно, у нечуваному схвилюванні. А тоді бачить ніч щось, у що не повіривби був ні оден зі сих многих, що ще недавно виділи його у своїх рядах, зразу між середніми, а відтак на чолі, саме на стрічу огневі. Тільки оден одинокий видець бачить, як поміраючий кладеться сам у стіп хреста, беззвучно, покірно, тихо, набожно наче дитина.

Ліва рука разураз притискає рану, яка кривавить безвиводно. Зате права досмотрюється до самого хреста і хоча очі заплющені, та довкола ніжних, молодечих губ грає усміх. У ньому є ще життя та таємна радість, що бачить таке, чого не бачить ніхто другий.

Бо ось там перед ним вузкою полевою доріжкою біжить хлопчик між чарівні маки та хитке колосся, все дальше і дальше аж до хреста, який стояв колись на саме такій межі — і ось знову являється йому як тоді.

На хлопцеві дряна одежина, а біжить він босоніж, як дитина вбогих родичів. Та він не знає про се! Йому так весело на серці, як багатим почуває він себе з сею китичкою власною рукою зірваних цвітів, які бажає покласти до стіп Розпятого. Усе довкола купається у сонці, а від села доноситься голос дзвона. — Мир, мир! Ох, як солодко!

Спровола повертає голову у мокрій траві — бажає її підняти, та мусить її знову опустити долі.

Дзвони, так... се звук родимий!

І звук сей спливає ось на нього — холодить рану так, що він не чує її навіть —, з чола змиває жару... Щораз голосніше, всеблага звенить йому в ухах і він знову всміхається, бо ось тепер знає вже, чому:

Сей малий хлопчина, який клячить там біля престола у білому стихарчику з дзвіночком у руці...

Ох, як гарно було се колись, як мирно, солодко! — Сеж був таки він сам! Чи може він ніколи не перестав бути таким? Може се він ще й тепер? А все те темне, що то він тягав зі собою аж донині — зразу тупо й безпричасно, а там щораз то сміліще та нахабніще — може се тільки сон?...

Так, се певно так. Прецінь він клячить знову тут, як віруюча дитина. А коли духовник підіймає перед ним чашу, то зовсім так як тоді, у душу вселюється блаженство.

Бог близько —, Божий мир —, всеціла, найсвятиша потіха спасіння!

Щож се одначе держить він у правій руці?... Ся рука на ділі чіпляється несвідомо підніжжа хреста. Під ним конає ось людина, не догадуючись навіть, де вона — а навіть збудившись, не знає про нього.

Ах правда, — се дзвіночок! Малий, срібний, саме той, яким дзвонив він колись на „Святая святим“! Тільки ось...

Як голосно дзвонить він сьогондя, як дивно голосно... Чисто, звучно, наче кличе. Наче він сам бажав оттак сказати щось Спасителеві, щось, що не терпить проволоки, прохав та zarazом пригадував: — „Прийди, ох прийди — й не забувай!“

І ось з шумом розвертається на боки нависле колосся поза хрестом, а розгортала його рука, від якої виходило ніби місячне проміння. У чорній рясі стає під хрестом високий, стрункий, на молодця схожий муж — схиляється над смертельно раненим, що лежить біля межі — підіймає його голову...

Але в тім оживає й той бік шляху й аж до висоти хреста виростає велетенська тінь — і нагло почувається від неї регіт, холодний, страшний, який буває тільки у ненависти. А там зі складок дряного плаща здіймається сухий кулак і здається, вигрожує хрестові понад мовчальною землею... Чи се дух?... Чи се мрака?...

Знову почувається від хреста стогін — глухий, трівожний. Се наче стогне хтось, хто теж бачить лячний фантом й бажавби втічи перед ним, наче перед зморою, та не може сього вчинити у останній, найтяжшій скруті смерті.

На духовника схожий молодець схиляється біля нього, підіймає біду голову і наче обвина почуваються слова. Вони звернені до темного ворога, який все ще вигрожується хрестові.

— „Се знову твоє діло, Агасвере, — твій, тільки тобі питомий вчинок!“

Глухий регіт роздається з того боку.

— „А ти завсіди ще за мною! Але й запізно — як завсіди!“

— Оден Бог знає, коли що буває запізно, — почувається спокійна відповідь, — „А погляд сих очий, який тікає назад до хреста, перечить тобі!“

— „Ба, я займаюся тільки світом!“ — сміється жид зза дороги. — Та вір мені, швидко він увесь стане нашим. А тоді і того там зірвемо з хреста. З хреста й із престолів!“

— „Так довго скитаєшся, Агасвере, та ще не помудрів? Чи завсіди ще не знаєш, хто з вас сильніший?“

І рука, з якої пливе ніби місячне проміння, підіймається до хреста мов у привіті.

— „Не називай його імени!“ — верещить ворог.

— Ба, тиж чуеш його на всіх улицях. Від коли відмовив йому супочинку на своєму порозі та вигрожував кулаками у лице — там на Голгофті.“

— „А він прокляв мене на вічне животіння, щоб я бачив усе те!“ скрегоче жид.

„Чиж ти не розумієш, що я мушу вічно, завсіди і всюди підпалювати сей світ? І світ і серця людей, щоби врешті дібратися й до нього. Аж коли впаде останній хрест, аж тоді спічне Агасвер. А прецінь тільки ненависть може його звалити.“

— „Довго проповідуєш її вже, а з тобою й твій нарід. Та бачиш і він стоїть як передше!“

— Тимто й моя праця нескінчена. Хочби прийшлося ступати по горах трупів! Сеж не мої співплемінники гинуть!“

І знову той сам регіт, яким регочеться тільки ненависть.

— „А шож зробив тобі отсей тут, що ти украв йому зразу Бога, а там і життя?“

— „Я?“

— „Своїм глумом узяв ти йому віру; ненавистю відібрав тямку. А тільки так ступається на шлях, на якому чатує смерть. Ти знаєш се сам!“

— „А чомуж ти не спротивився вчас, ти, якому Бог з незвісної причини саме так велів довго жити як і мені?“

— Бо я любов, Агасвере!

Невжеж любов а безсила, се одно?“

— Ні, се терпець, та ніколи боротьба.

— „Отже я таки дужчий за тебе й остану таким далі!“ — гомонить грімко серед ночі оклик тріюмфу.

— „Так гадаєш, Агасвере?... А ось гляди!“

Проклін..

— „Не можу перейти на той бік..“

— „І се називаєш силою?“

Нема відповіді.

— „Від чогож у тебе така трусість?“

Мовчанка.

— „А що, як се саме від сієї ненависти? О Агасвере, що за безсильність!“

— „Все таки ненависть править світом!“

Роздається легкий сміх, повний благої виrozumілости.

— „Ох, помиляєшся! Хоча світ в імя її бореться, грішить та блудить, то все таки, поза сим усім для всіх ествує тільки — любов!“

Чи ти не збагнув ще сього, Агасвере? А прецінь так довго блукаєш уже по землі. Але бачиш, саме тому Він наділив тебе безсмертністю, щоби ти за собою та ненавистю ніс любов і тільки любов! Саме сю любов, про яку кликала вся земля до приходу Його... і далі кликатиме, доки Він не прийде удруге. Тільки ти оден не хочеш сього признати, ще завсіди не рішився... А прецінь вона все ще йде за тобою — післана Ним у св. Письмі, та обіймає усіх. Вона йде й зі мною, Агасвере, зі мною! Щоби ти врешті пізнав, у чиїх стіп ютиться мир, якого ти так довго, так горячо виглядаєш, а забіраєш його заєдно світові, і то тільки тому, що не хочеш сього признати. Та гляди! Осьтут жду я на тебе знову під хрестом! Котруж то з черги твою жертву держу ось у раменах? А прецінь терпець остає той сам. Я Йоан! Якому Він приказав остати — любовою та заєдно стрічати тебе, що бажаєш до кінця остати ненавистю! А прецінь, ти тільки сам — сам оден. Сам оден виріс ти з великанської гордині, яка не що друге як великанський — гріх! Скинь її, скинь сю маску, Агасвере, — відкинь її геть! Щоби не було за пізно для тебе й для світа, який тебе слухає“.

Нема відповіді. Тільки тихий стогін поміраючого, а два святі рамена щораз то щиріше горнуть його до серця, яке ще завсіди горить любовою до Спасителя.

Десь на рівнині зірвався вітер. Він жене могутнім зривом на стрічу хмарам і розганяє їх так, що вони наче лохміття велитенської темної одежі розлітаються аж по обрій овиду. Блідо випливає місяць з хвиль опарів і дивиться крізь ніч на сих обох, що стоять праворуч і ліворуч шляху —, а між ними склисті очі поміраючого.

Наче дрож вхопила жида, він замикає очі перед ненадійним світлом та перед лицем Апостола — незабутнім лицем, яке з ним стояло уже під хрестом — та заєдно нагадує йому день, коли то сей блідолиций там на хресті глядів на нього з гори, а мертвіючі його очі устремлені були в нього...

Тікатиб від нього туди чи сюди!.. Та се даремне! Де тільки крутиться земля, всюди стоїть його хрест, а під кождим хрестом сей тут, що то й тоді там стояв рядом із ним. Незабутній, неминучий... А до його безконечної муки знову долучується проклята ненависть —, вона регочеться проймаючо, злобно і показує сухими кулаками на молоду жертву, якої кривава голова щораз то більше знесилена опадає в обійми Апостола. Вона непритомна, та на лиці її усміх: блаженний, солодкий, безжурний на смерть чи життя. Тільки Агасвер бачить такі усміхи на устах сих, які вмірають у обіймах любови, зведені й обманені його ненавистю. —

— „А ти? Чомуж ти не потягнув його своїм шляхом? Тиж знаєш, прецінь куди веде мій?“

Спровола підіймає Йоан голову й глядить на ворога довго, глибоко.
 — А чому Господь не міг потягнути зі собою тебе, Агасвере? Тиж також стояв колись над шляхом любови! Чи простив він тобі там з хреста своїми мертвіючими очима? Світло й темрява, небо й пекло стрічаються у сьому „Чому?“ й завсіди стрічатимуть себе. Ти знаєш се! Тільки воля рішає тут та її вибір. А вибрала вона раз, то хочби й мертвіючими очима чи погасаючим зітханням жалю, так.. ось глянь!

Високо підіймає Йоан бліде лице молодого рудокопа, щоб бачив його ворог. А вміраючий, повернув мертвіючі очі зі світлом невгасимої любови до Розпятого та всміхався щораз то солодше, щораз блаженніше..

— „Бачиш сам, Агасвере! Хочби ти й пірвав за собою всіх та вбив їх на своєму шляху, — то в твоїх обіймах сконає небогато..“

Чи се дикий звір піднявся десь у лісі — може там, де ліс доходить до краю шляху — і вие у дикій скажености та ненаситній жадобі?

Се голос людини! Се проймаючий проклін осудженого, якого навіть ніч приймає тільки з відразою. Опісля наче лохміття мряки замаяв у вітрі дряний плащ, — дві велитенські ноги двигаються з місця і на шлях паде привидна тїнь фантому, який тільки оден на світі, се тїнь вічної ненависти, вічна вина у крові Сього, що є любовою.

А Апостол, який стояв колись із ним під Хрестом, не глядить за ним тепер. Щораз то глибоше та глибоше углублюється його погляд у око й у душу вміраючого, якого піддержує рукою. І бачить у ньому несказане: ласку охрещеному, тугу спасенного, солодкий, діточий мир жалучоному, якому сам Бог обтирає з очей сльози.